

УДК 159.964

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.2.3>**В. О. Депутатов**аспірант кафедри практичної психології
Криворізький державний педагогічний університет

ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ ГЕНЕЗИ ФОРМУВАННЯ ТІЛЕСНОГО Я

У статті виокремлюються та висвітлюються ключові теорії та концепції, що допомагають розширити уявлення про генезу формування тілесного Я: структурна теорія психіки, психосексуальна теорія, концепція кастрації, теорії формування об'єкта, теорії формування психічного, уявлення про стадію дзеркала, психоаналітичні психосоматичні нароби. Поетапно описується трансформація структури психічного апарату від Я-шкіри через тілесне Я до Я та позасвідомого образу тіла. Висвітлено логіку розвитку і функціонування часткових потягів у контексті формування тілесного Я. Окреслено значення символізованих кастрацій та стадії дзеркала у формуванні психічних інстанцій у зв'язку з тілесністю. Описано теорії формування психічного об'єкта у зв'язку з функціонуванням тілесності. Окреслено роль освоєння тіла у розвитку психіки загалом, зокрема, на прикладі порушень функцій Я-шкіри. Тілесне Я у психоаналітичних теоріях є психічною протоінстанцією, яка уможливає розвиток Я та психічного апарату загалом. Генезу її формування розкрито через низку ключових психоаналітичних концепцій. У руслі структурної теорії тілесне Я розвивається з Я-шкіри та надалі трансформується в Я як досягнення стадії дзеркала. У руслі психосексуальної теорії формування тілесного Я спирається на функціонування потягів, а також невіддільно пов'язане з операцією символізованої кастрації. У руслі теорій формування психічного об'єкта тіло виступає першим майданком, на якому розгортаються сенсорно-перцептивні враження, придатні для утворення перших психічних репрезентацій об'єкта: грудей, материнського об'єкта, а пізніше – інших. Відсутність відповіді з боку оточення на проявлене дитиною через тіло звернення стає на заваді інтеграції Я та можливості будувати об'єктні стосунки надалі. У руслі теорій формування психічного наголошується, що проігнорований конфлікт між психікою та оточенням перетворюється на конфлікт із тілом, що має велику кількість варіацій наслідків, викладених у психоаналітичних наробках психосоматичних захворювань.

Ключові слова: образ тіла, позасвідомий образ тіла, психосоматика, психоаналіз, стадія дзеркала, тілесне Я, символізована кастрація, Я, Я-шкіра.

Постановка проблеми. Попри те, що поняття тілесного Я було введено в обіг З. Фройдом для позначення психічних процесів першого року життя, які лишень передують подальшому функціонуванню Я, відношення Я та тілесності зберігають певну незавершену динамічність і надалі. Наприклад, підлітковість з її перевідкриттям тіла (Lesourd, 2002, 2013) та «комплексом омара» (Дольто, 2010) можна вважати часом, коли ця конструкція знову стає хиткою і потребує повторного конститування. Оптика Ж. Лакана в описі проблематики стадії дзеркала також показує, що стосунки тіла та Я можуть видаватися за ідентичність лише завдяки деякій оптичній ілюзії, а в дійсності ж постійно потребують нового поміщення себе чуттєвого і бажаного у відчужений візуальний образ себе-у-дзеркалі (Лакан, 1966). Відповідно, розуміння проблематики тілесного Я може бути суттєвим для осягнення цілого спектра психічних процесів та патопсихологічних проявів, побудованих на перцепції й освоєнні тіла.

Сьогодні концепція тілесного Я отримала детальний розвиток у психоаналітичних (К. Абрахам, 2009; Д. Анзйо, 2011; П. Блос, 1965;

Д. Віннікотт, 2004; Е. Джонс, 1913; Ф. Дольто, 2006; Ж. Лакан, 1966; Дж. Макдугалл, 2007; Е. С. Мордас, 2011; П. Оланье, 2017; З. Фройд, 1908, 1909, 1990, 2003 та ін.) та неаналітичних теоріях через низку пов'язаних чи суміжних понять: «позасвідомий образ тіла», «образ тіла», «схема тіла», «тілесність», «Я-шкіра» тощо. Усе частіше виникають і нові авторські підходи до розуміння тілесного Я, його генези (див. напр. Туркова, 2017, 2019; Хомуленко, 2016).

Однак, оскільки вперше ця психічна інстанція отримала розроблення саме в руслі психоаналітичного (і в ширшому розумінні – психодинамічного) підходу, доцільними є огляд і узагальнення відповідних концепцій тілесного Я, що і визначає актуальність статті.

Метою статті є висвітлити генезу формування тілесного Я з позицій психоаналітичних теорій.

Виклад основного змісту. Аналіз попередніх публікацій показав, що у фаховій літературі вже представлено спроби систематизувати уявлення про тілесне Я (Kafka, 1971; Salamon, 2004; Smith, 2006). Проте наш перегляд тематичної літератури дав змогу виявити базові та спеціалізовані

психоаналітичні теорії та концепції, здатні розширити уявлення про генезу формування тілесного Я:

– Структурна теорія психіки З. Фрейда, Ж. Лакана, Д. Анзйо;

– Психосексуальна теорія З. Фрейда, Ж. Лакана, Ф. Дольто, Д. Анзйо;

– Концепція кастрації за З. Фрейдом, Ж. Лаканом та Ф. Дольто;

– Теорії формування об'єкта Д. Анзйо, Д. Віннікотта, М. Кляйн, Дж. Мак-Дугалл, Ш. Ференці;

– Теорії формування психічного П. Оланье, Д. Анзйо;

– Уявлення про стадію дзеркала Ж. Лакана та Ф. Дольто;

– Психоаналітичні психосоматичні нароби Дж. Макдугалл, Д. Анзйо.

Позначені концепції є тим методологічним, теоретичним та клінічним підґрунтям, яке допомагає поглянути на проблеми формування тілесного Я як на зрозумілу послідовність, із заданою внутрішньою логікою. Отже, дозволяє розглянути тілесне Я в різних аспектах.

Тілесне Я в світлі структурної теорії вперше було вжите у другій фрейдівській топіці. Міркуючи над тим, як узагалі формується інстанція Я, З. Фрейд (Фрейд, 1990b) запропонував ідею того, що її поява безпосередньо пов'язана з перцепцією і опануванням тіла як власного, окремого. Так, першою інстанцією, з якою народжується суб'єкт, є інстанція Воно, що розуміється як первинний резервуар психічної енергії. Її зміст пов'язаний з потягами: спочатку вродженими, а потім набутими через витіснення. З часом, під впливом зовнішнього світу, частина інстанції Воно починає набувати ознак організованості. Ця частина займає проміжну позицію між незмінною частиною, що слідує принципу задоволення, та вимогами зовнішнього світу, що подекуди забороняють реалізовувати потяги або одразу, або взагалі. Цю частину З. Фрейд назвав інстанцією Я. Її функція полягає у тому, щоб за допомогою захисних механізмів та копінг-стратегій знайти спосіб вирішити конфлікт між напливами потягів та вимогами зовнішнього світу, тобто привести їх у відповідність до принципу реальності.

Відповідно до першої топіки З. Фрейда, Воно знаходиться у позасвідомому, а Я – у позасвідомому, передсвідомому та свідомому. Дослідник пише (Фрейд, 1990b), що свідомою частиною Я – це, перш за все, тілесне Я, і наводить такі аргументи на підтвердження своєї гіпотези:

а) свідоме Я має доступ до рухливості;

б) до свідомого Я інформація надходить через сприйняття, що виникають або в тілі, або на його поверхні;

в) біль та відчуття – це те, за допомогою чого суб'єкт отримує уявлення про власне тіло.

Інший погляд на структуру психічного розробив Ж. Лакан (цит. за Мазин, 2004). Він запропону-

вав ідею розщеплення суб'єкта на Я та Іншого, де Інший – це одночасно внутрішнє та зовнішнє (наприклад, батьки). В цій ідеї важливе те, що лише Інший може допомогти суб'єкту привласнити власне тіло на стадії дзеркала (про це йтиметься нижче). Докладніше про подальші стосунки Суб'єкта та Іншого описано в працях послідовників Ж. Лакана (наприклад, Lesourd, 2012, 2013). В цих стосунках тіло може бути сценою, на якій розгортаються міжособистісні та внутрішньоособистісні конфлікти (Макдугалл, 2007), або ж тіло може взагалі стати символічною запорукою для Іншого у збереженні відчуття власної ідентичності (Великодна, 2013).

У подальшому, Д. Анзйо (Анзйо, 2011) трансформував і поглибив ідеї З. Фрейда щодо того, як саме формується тілесне Я. Для цього він вводить поняття Я-шкіри. Це – психічна конфігурація, що заснована на відчутті поверхні свого тіла у немовлячому віці та репрезентує самого себе; це – кордон, контейнер переживань. Д. Анзйо відзначає, що остаточному формуванню тілесного Я передують 3 конфігурації Я-шкіри: мішок (функція якого – контейнувати та об'єднувати); екран (захищає психічний апарат від інтенсивних збуджень, що надходять з зовнішнього світу) та сито (що функціонує як фільтр, який відбирає зовнішні збудження).

Формування тілесного Я в світлі наведеної теорії можна зобразити графічно (див. рис. 1, рис. 2). Схема демонструє, що на першому етапі навколо Воно існує певна конфігурація Я-шкіри: вона контейнує та об'єднує внутрішній зміст, захищає психічний апарат від надмірних збуджень зовнішнього світу та фільтрує їх; на другому етапі із Я-шкіри формується тілесне Я, що отримує вплив на органи чуття із зовнішнього світу та реагує на них руховою активністю; на третьому етапі на основі тілесного Я формується інстанція Я. З часом тілесне Я витісняється у позасвідоме, а його тілесні основи стають частиною позасвідомого образу тіла. З часом Я стає більш автономним від свого тілесного субстрату і функціонує як психічна інстанція, тілесні основи якої відтепер витіснено до позасвідомого образу тіла.

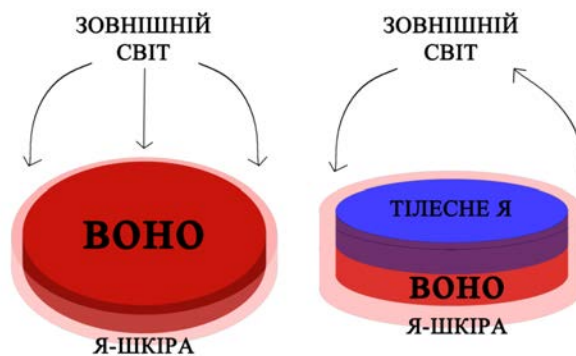

Рис. 1. Трансформація структури психічного апарату від Я-шкіри до позасвідомого образу тіла (1–2)

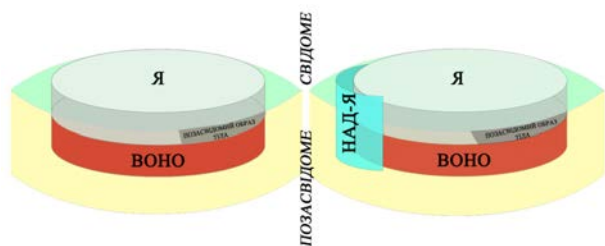

Рис. 2. Трансформація структури психічного апарату від Я-шкіри до позасвідомого образу тіла (3–4)

Окрім того, питання тілесності та її психічної інтеграції отримало розвиток в *рамках психосексуальної теорії*. З. Фройд розвиває ідеї організації лібідо у ерогенних зонах довкола тілесних отворів (Фройд, 1990а) і показує, як досвід використання цих отворів, тобто життя відповідних потягів, стає конституційним для розвитку різних рис характеру (Фройд 1909, 1908). За З. Фройдом, ідеться саме про оральний та анальний потяги, зосереджені довкола відповідних ерогенних зон. Однак Ж. Лакан (цит. за Мазін, 2004) пізніше додає також потяг голосовий (відповідальний за задоволення від слухання та від звукодобування) і потяг погляду (який стосується споглядання та пропонування себе іншому в якості об'єкта споглядання).

Ідея З. Фрейда про характерологічний слід від долі потягів дістала подальший розвиток, найперше – в роботах його учнів, особливо К. Абрахама (Абрахам, 2009) та Е. Джонса (Джонс, 1913), які були побудовані на клінічному дослідженні того, які характерологічні «сліди» в Я залишає ранній досвід оральної та анальної фаз психосексуального розвитку.

Зупинімося детальніше на часткових потягах та їх внеску у формування психічного. Кожен потяг, за З. Фройдом, має 4 характеристики: джерело, інтенсивність, ціль та об'єкт (Фройд, 1990а). Джерелом кожного потягу для нього є певна ерогенна зона, інтенсивність пов'язана з кількістю лібідо, притаманною певній особі, метою є спосіб, у який конкретний потяг здатен отримати розрядку, а під об'єктом мають на увазі щось, що задовольняє ціль потягу. Примітно, що саме об'єкт є найбільш гнучкою, змінною характеристикою потягу. У часи інфантильної сексуальності (орієнтовно до 6–7 років) дитина для З. Фрейда – поліморфний переверт, що прагне прямого задоволення своїх потягів будь-якою ціною. Однак далі, в тому числі завдяки прийняттю символічної кастрації (Ф. Дольто, 2006) потяги змінюють своє функціонування згідно з однією з чотирьох доль: 1) витіснення – тобто забуваються, позбуваються катексису лібідо; 2) сублімація – починають реалізовуватися у змінений, культурно схвалений спосіб; 3) поворот проти себе – змінюють свій об'єкт на Я; 4) перетворення на протилежність – зміна цілі потягу (наприклад, бажання вимазуватися

на анальній фазі може змінитися на прагнення чистоти) (Фройд, 1999).

Опишемо фази психосексуального розвитку за цією схемою у відповідності до трансформацій переживання тілесності та формування тілесного Я. Фази, на відміну від стадій, мають свій початок, однак не припиняють свого функціонування у подальшому. На **оральній фазі**, за З. Фройдом, ерогенною зоною є зона рота, тобто губ і язика, від стимуляції якої дитина отримує задоволення. Ціль потягу – подразнення вказаної зони, що у немовлячому віці відповідає задоволенню від смоктання та, згодом, кусання, а в дорослості може означати задоволення від розмов, смаків, поцілунків тощо. Об'єкт орального потягу спершу – це груди або пляшечка.

Ерогенною зоною на **анальній фазі** є перш за все сфінктери випорожнення. Мета потягу першочергово в дитячому віці – це задоволення від керування м'язами вказаної зони, що відповідає затримці та випорожненню сечі та фекалій, а також подальші маніпуляції ними (гра). Надалі внаслідок вибору конкретної долі цього потягу ціль перетворюється на задоволення від утримання (накопичення, колекціонування, таємничості, збагачення тощо) та відпускання (витрат, дарування, щедрості, творчості) будь-чого іншого: грошей, речей, ідей, творчих продуктів і т.і. Відповідно, об'єктом анального потягу на початку є екскременти, а згодом – будь-який авторський продукт суб'єкта та об'єкт його контролю.

Ерогенною зоною у **фалічній фазі** є зона промежини: клітору та пеніса. Мета фалічного потягу спершу – задоволення від мастурбації, але у подальшому, що підкреслює і Ж. Лакан, це задоволення «мати» чи «бути»: мати об'єкти задоволення або бути об'єктом задоволення. Відповідно, об'єктом фалічного потягу є пеніс чи «місце його відсутності».

Теорію часткових потягів доповнив Ж. Лакан (цит. за Мазін, 2004), додавши до орального й анального ще два: погляду (зоровий) та поклику (голосовий). Ціль зорового потягу – споглядати або бути об'єктом погляду; а його об'єкт у широкому розумінні – сам погляд. У подальшому це задоволення має місце і в руслі ексгібіціонізму-вуайеризму, і як естетичне задоволення від споглядання прекрасного, і як потяг до того, щоб робити себе зовнішньо привабливим, екстравагантним, лякаючим і т. д. Ціллю ж голосового потягу є кликати чи бути об'єктом поклику. Первісним об'єктом є сам голос, часто – власний, однак надалі це слово, звернення, пісня, музика, спів і т. і.

Фалічна фаза завершується остаточним формуванням едіпального Над-Я. Внаслідок цього, Я змушене побудувати такі форми захисту, щоб підпорядкувати потяги вимогам новосформованої інстанції: тепер потяги мають знайти обхідні шляхи

для реалізації. Час, коли суб'єкт ніби подолав свої потяги має назву «**латентний період**». Об'єктом катексису лібідо відтепер стає не власне тіло, а елементи зовнішньої реальності: школа, наука, гуртки та ін. Це закінчується початком **генітальної фази**, викликаної пубертатом. Загалом вона характеризується новим пробудженням часткових потягів, захист Я від яких більше не спрацьовує. Відповідно, відбувається тимчасова реактуалізація едипальної проблематики, що теж представляє загрозу Я. Помітна, кардинальна зміна тіла позбавляє Я навіть його тілесної опори – того самого тілесного Я, яке колись лягло в його основу. Відбувається бурхливе перевідкриття власної тілесності і відкриття жіночої статі. До речі, пізніше і П. Блос (Blos, 1965) відзначив, що в цій фазі суб'єкт має ще з'єднати фрагментований образ власного тіла у щось цілісне; поки він цього не зробить, відчуватиме різноманітні дисморфобічні проблеми. Однак З. Фройд пише, що внаслідок проходження цих процесів саме на генітальній фазі часткові потяги зможуть об'єднатися під верховенством генітального і спрямуватися на об'єкт – вперше на іншого, а не на власне тіло. Тому йтиметься про задоволення не від окремої ерогенної зони, а від об'єкта в цілому. Гарним результатом цього процесу для нього є можливість суб'єкта любити і працювати.

У зв'язку з ерогенними зонами, домінуючими на конкретній фазі психічного розвитку, Ф. Дольто (Дольто, 2006) відстоює думку існування відповідних базових образів тіла: *орального, анального та фалічного*. Оральний базовий образ тіла включає в себе, окрім ротової зони, при торканні якої дитина відчуває конкретні та яскраві оральні відчуття під час годування, ще й шлунок, від пустоти якого відчувається дифузний дискомфорт та страждання, а при наповненні якого – задоволення та відчуття «маси» (Анзйо, 2011). *Базовий образ тіла на анальній фазі* трансформується та виглядає вже не як дифузний мішечок, а як більш окреслена структура, в яку може щось попасти та з якої щось може вийти. Фалічна фаза насамперед характеризується активним вивченням дитиною власного тіла через пробудження нової ерогенної зони. Увага до тіла в цей час призводить до розуміння існування двох статей, що в свою чергу змінює і образ тіла (Дольто, 2006). Оскільки жіночі геніталії (тобто вагіна) зможуть бути відкритими суб'єкту лише значно пізніше, у цій фазі дитині поки доступна тільки наочна логіка різниці статей: є пеніс чи немає пеніса. З. Фройд формулює це так, що дитина відкриває за цією логікою дві статі: «фалічна» та «кастрована»; належність до певної з них формує відповідний базовий образ тіла.

Отже, формування тілесного Я в рамках психосексуальної теорії тісно пов'язане з ерогенними зонами (зона рота, сфінктеру випорожнення, про-

межини), що домінують на відповідній фазі розвитку. Цей процес не позбавлений трагізму: повноцінність розвитку потребує відмови суб'єкта від первинних об'єктів потягів.

Окремої уваги для розуміння зазначеної теми заслуговує *психоаналітична концепція кастрації*. Спершу З. Фройд ввів поняття «кастрація» в рамках специфічного комплексу, який обумовлює страх бути покараним батьківською особою за свою сексуальну активність чи інцестуозні бажання. Однак обґрунтування цього комплексу в той час не було достатнім і зазнало критики. Пізніше комплекс кастрації було докладно описано Ж. Лаканом та Ф. Дольто. Ж. Лакан (Лакан, 1938) описує появу цього комплексу таким чином: приблизно на 4-тий рік у дитини відбувається апогей статевих потягів; бажання володіти матір'ю зустрічається з тим, що це неможливо через те, що на це покладена заборона батьком. Останній розуміється як конкурент, а отже стає об'єктом агресії. Острах взаємності агресії призводить до фантазії про кастрацію: сильніший суперник карає за вищезгадуване бажання. Джерелами цієї фантазії виступають: 1) почуття провини за агресію; 2) виявлення статевих відмінностей, яка, як ми вже згадували, полягає у наявності або відсутності пеніса (отже, його можна втратити); 3) досвід реальної втрати цінного об'єкта в минулому через відлучення від грудей; 4) досвід примусу з боку матері (під час навчання сфінктерного контролю). Це призводить до того, що суб'єкт приходиться до висновку необхідності пригнітити свою сексуальність. Ж. Лакан наголошує, що процес кастрації виконує важливу роль «організатора» психічного розвитку. Він стає можливим завдяки ієрархічній структурі будь-якої родини, при якій у дорослих є привілей обмежувати поведінку дитини через її пряму залежність від батьків.

Трохи інший підхід представлений Ф. Дольто. Під кастрацією вона та її послідовники розуміють процес давання знання про те, що здійснення бажання в тій формі, якій хоче суб'єкт, з цього моменту заборонено Законом (Дольто, 2006). Таке розуміння значно розширює це поняття: тепер воно розуміється як акт відсікання між ерогенною зоною (наприклад, рот однорічної дитини) та об'єктом потягу (відповідно, груди). Самі кастрації бувають патогенні та символізовані: перші призводять до негативних наслідків у майбутньому, наприклад, у вигляді девіантної поведінки, другі ж, в свою чергу, відносяться до процедур, що мають позитивний соціальний вплив на тілесність дитини. Кожна нова фаза психосексуального розвитку розпочинається з кастрації часткового потягу попередньої фази: не дивлячись на те, що для суб'єкта вони є важким випробуванням, яке потрібне подолати і пережити, вони є вкрай необхідними, оскільки дають свої плоди та нові можливості для розвитку особистості.

Гене́за тілесного Я, за Ф. Дольто, розпочинається з першої кастрації: перерізання пуповини (Дольто, 2006). Цей акт знаменує те, що дитина закінчує фазу тотальної всемогутності (Ференці, 2000), коли поживні речовини потрапляли одразу до організму дитини, ще до того, як в них виникає недостатність. Акт перерізання пуповини символізує те, що від цього моменту такий засіб задоволення більше недоступний для немовля і відтепер подекуди буде відчуватись певна недостатність.

Перехід від оральної до анальної фази при ідеальних умовах супроводжується оральною кастрацією, яка полягає у відлученні від грудей. У цьому випадку заборона необхідна з тієї причини, що для дитини більш немає необхідності використовувати матір для задоволення голоду, оскільки з'являється можливість вживати іншу їжу, а отже, саме прикладання дитини до грудей починає набувати інших сенсів, ніж просто годування (Д. Анзйо наводить приклад дорослих істериків, що демонструють свої потреби через сексуальне, оскільки матір в свій час плутала акти принесення насолоди та акти задоволення потреби). Плодами кастрації орального потягу, за Ф. Дольто, є оперування мовою, що є доступною не тільки для матері. Д. Анзйо (Анзйо, 2011) наголошує, що саме під час відлучення від грудей суб'єкт набуває власних меж образу тіла та отримує Я-шкіру, що становиться запорукою формування тілесного Я. Відповідно до цього, за Д. Анзйо тілесного Я до оральної кастрації не існує, проте можна говорити про певне примітивне утворення: тілесне перед-Я.

Анальна фаза закінчується, відповідно, анальною кастрацією: появою заборони на фізичне задоволення від омивання матір'ю дитини після акту дефекації. Плодами цієї заборони є автономність існування від тіла матері, відчуття безпеки при відсутності батьківської фігури, можливість більш спритного оперування руками.

Фалічна кастрація є необхідною в контексті едіпальної проблематики: надати заборону на бажання володіти матір'ю та, відповідно, надати едіпальну обіцянку: коли маленький суб'єкт стане великим, то в нього обов'язково буде своя жінка, не матір. Ф. Дольто стверджує, що прийняття цієї заборони-обіцянки призводить до можливості дитини адаптуватись до будь-яких життєвих ситуацій. За З. Фройдом, прийняття кастрації призводить до формування невротичної структури та обумовлює перехід у латентний період, яка характеризується тимчасовою перервою сексуального розвитку, зміщенням інтересів з власного тіла та пізнання оточення. У свою чергу, Д. Анзйо наголошує на тому, що едіпальній обіцянці має передувати заборона на дотик до матері.

Основні ідеї *теорії формування об'єкта* детально висвітлені в працях М. Кляйн, Ш. Ференці, Д. Анзйо. М. Кляйн (Кляйн, 1997) опи-

сує вплив ранніх тілесних відчуттів на формування Я та Над-Я. Так, для немовля після народження доступні 2 основних тілесних відчуття: відчуття задоволення від наповнення шлунку молоком та відчуття болю від голоду. Дитина приписує обом станам причину у вигляді об'єкта, що сприймається як такий, що буквально знаходиться всередині тіла. Спочатку не існує жодного образу того, як це виглядає, проте оскільки є наслідок (у вигляді болю або задоволення), то існує і причина (об'єкт, що їх приносить). Створивши ці об'єкти в своїй уяві на основі тілесних вражень від наповненості чи пустоти, немовля пізніше (з розвитком органів чуття) зіштовхується з ними в реальності у вигляді грудей (оскільки це вони наповнюють дитину) і переносить надані характеристики на них. Ця зустріч вимагає конкретизації образу через інкорпорацію, що призводить до створення психічного репрезентанта об'єкта. Первинні репрезентанти грудей обумовлюють стосунки з оточуючим світом та особливості подальших інтроєкцій та ідентифікацій, що, у свою чергу, зумовить особливості Я та становитиме основу Над-Я.

Пізніше, Ш. Ференці (Ференці, 2000) описав, як дитина використовує тіло для підтримання переживання почуття всемогутності, а також як відкриття окремоті свого тіла від тіла матері впливає на психічний розвиток. Він пропонує вісім ступенів просування від фантазії про всемогутність до почуття реальності (період безумовної всемогутності, магічно-галюцинаторної всемогутності, сигнальний період, період магічних жестів, анімістичний, визнання вищої сили, період магічних слів та думок, відмова від фантазії про всемогутність). Головною рушійною силою переходу від однієї ступені до іншої є розчарування від недостатності дій на попередньому етапі для того, щоб бажання було задоволено. Це відбувається з причини необхідності дотримуватись певних умов, яких з часом стає все більше та які все ускладнюються. Психіка чинить опір переходу на наступний етап відмови від всемогутності і використовує для цього тіло. Так, на початку свого онтогенетичного розвитку, відчуваючи надмірну силу тілесного дискомфорту від голоду дитина тілесно ж реагує через некоординовану моторну розрядку та крик, таким чином даючи сигнал матері, що має на це дати адекватну реакцію (покормити). З часом з'являються інші потяги та інші дискомфорти; що стають загрозами почуттю всемогутності та потребують розвинення сигнальної системи, тобто ускладнення тілесних рухів та крику (що Ш. Ференці також називає тілесним рухом) задля її, всемогутності, збереження. На анімістичній стадії дитина починає розуміти, що розвиток тілесних рухів все одно не гарантує виконання бажань. До цього моменту вона нічого не знала про існування чогось чужого, чогось окремого від Я. Тепер задля захисту почуття

всеомогутності від фрустрації через невиконання бажань дитина має використати щось інше. Цим стає відокремлення неприємних об'єктів (тих, що приносять страждання тілу) від Я. Проте, приємні об'єкти вона все ще відносить до Я (це проявляється у наділенні елементів світу якостями, що вона вже навчилася розрізняти в самій собі, в тому числі і власні частини тіла). В подальшому через амбівалентність стосунків з первинним об'єктом (грудями), що проявляється у любові, коли вони є та дають тілесне задоволення, та ненависті, коли їх немає і їх відсутність приносить тілесне страждання, дитина має прийняти ще один удар по відчуттю всеомогутності: якісь хороші об'єкти – все ж не відносяться до Я. Приблизно в той самий час вона має дізнатись і про те, що погані об'єкти можуть виникати самостійно в тілі, приносячи біль та дискомфорт, без втручання зовнішнього світу. Незважаючи на драматичність цього моменту, він є необхідним для нормального розвитку психічного апарату.

Особливу важливість тілесного у формуванні об'єкта підкреслює Д. Анзйо (Анзйо, 2011). Він наново переглядає ідеї організації лібідо, проте орієнтуючись не тільки на точку контакту шкіри та зовнішнього світу, а й внутрішніх процесів (наприклад, задоволення від дотику рота до грудей є короткотривалим та яскравим, проте акт годування наповнює дитину, внаслідок чого вона відчуває більш дифузне та більш тривалі відчуття, що приносять спокій). Сама недиференційованість відчуттів описується Дж. Макдугалл (Макдугалл, 2007) та ін. так, ніби мати та новонароджена дитина – єдине ціле в тілесному сенсі, оскільки розрізнення власного тіла, психіки, материнського тіла та психіки ще не існує. Д. Анзйо (Анзйо, 2011) в цьому контексті вводить поняття «загальна шкіра»: (одночасно мати та дитина). Д. Віннікотт (Віннікотт, 2004) до цього додає, що поняття «немовля» не існує взагалі, оскільки воно не може існувати окремо від матері (отже, правильним є поняття «діада мати-дитина»). П. Оланьє, описуючи тілесність, наголошує, що поки тіло і психіка не розрізнена, ніщо зовнішнє не розуміється як зовнішнє: все, що відбувається самопороджено дитиною. За допомогою тіла, немовля може продемонструвати 2 речі: задоволення або страждання. Оскільки страждання «самопороджено», то конфлікту «Я-Інший» не виникає, проте виникає конфлікт «Я-Тіло». Якщо Інший своєчасно на це відреагує, то конфлікт зникає, якщо ні – то стає постійним, породжуючи три клінічні картини: психоз, використання тіла як єдиного медіатора та об'єкта інтересу в відносинах, а також відкидання будь якої функції відносин у стані страждання та задоволення тіла.

У теоріях формування психічного П. Оланьє та Д. Анзйо, питання тілесного має неабияке зна-

чення. Так, П. Оланьє (Оланьє, 2017) вважає, що тіло є модератором між психікою та світом, а отже потребує детального дослідження, враховуючи той факт, що психічна реальність формується на основі зовнішньої реальності. Маленький суб'єкт, за думкою дослідниці, формулює 3 ідеї щодо реальності: 1) реальність керується бажанням інших, а випадковостей не існує; 2) реальність підпорядковується тому знанню про неї, яке пропонує культура, тобто інші; 3) реальність не пізнана. Авторка підкреслює, що ті ж самі ідеї формулюються психікою також і щодо власного тіла, а у випадку нездоланого конфлікту з реальністю, психіка переходить на конфлікт з власним тілом, одним з наслідків чого є психоз, при якому тіло та Інший – взаємозамінні адресати.

Д. Анзйо (Анзйо, 2011) описує формування психічного через розвиток психічної Я-оболонки за аналогією до Я-шкіри як оболонки. Цей процес проходить низку рівнів, які йдуть один за одним: 1) маткова оболонка (ще до народження); 2) материнська оболонка (після народження, коли мати передбачає та задовольняє потреби дитини); 3) оболонка-оселя (коли дитина починає розрізняти психічні та тілесні потреби); 4) нарцисична оболонка (розрізнення своїх та не-своїх частин); 5) уявна індивідуалізуюча оболонка (укріплення власної індивідуальності та, разом з цим, власного Я дитини); 6) перехідна оболонка (укріплює одночасно роз'єднання та єднання шкіри матері та дитини); 7) охоронна оболонка (досягнення почуття неперервності Самості).

Ж. Лакан (Лакан, 1966) у розвитку тілесного Я підкреслює важливу роль *стадії дзеркала*. В ході описаного ним експерименту, було помічено, що немовля дивується своєму відображенню в дзеркалі і радісно приймає його за свій власний образ, в той час як найближчий тваринний родич того ж віку швидко розуміє, що образ є ілюзією і втрачає до нього будь-який інтерес. Ці спостереження підштовхнули французького мислителя до висновків про те, що момент, коли дитина вперше впізнає власне відображення у дзеркалі є поворотним моментом її психічного розвитку. Побачена цілісність контрастує з тією фрагментованістю, яку відчуває немовля, що спричинює напругу між суб'єктом та образом. Рішення цієї напруги відбувається через ідентифікацію першого з другим. На основі цієї ідентифікації відбувається конструювання Я. Цей момент описується Ж. Лаканом як момент триумфу присвоєння образу: «це – Я». Концепція стадії дзеркала демонструє важливість процесу відчуження суб'єкта від самого себе (тобто, від власних відчуттів) та віднесення свого тіла до оптичної ілюзії.

Слідом за Ж. Лаканом, Ф. Дольто (Дольто, 2006) також підкреслює неабияке значення стадії дзеркала для існування тіла дитини в її психіч-

ному просторі. За допомогою досвіду, що отримується на цій стадії, дитина відкриває своє тіло по відношенню до тіла інших, своє власне обличчя по відношенню до самого себе. Дивлячись у дзеркало, суб'єкт переходить від розрізнених відчуттів у тілі до повноцінного образу того, де саме це відбувається відносно загальної картини. Звичайно, зрозуміти сенс того, що відбувається, можливо лише за умови присутності поряд дорослого, що також відобразиться поряд з дитиною та допоможе образу тіла та схемі тіла бути пізнаним та впізнаним. Саме разом із кимось важливим поруч дитина може ручатись за своє відображення як за реально своє. Вказуючи пальцем від себе в дзеркало, суб'єкт відчужується від первинно чисто чуттєвого тілесного образу та перейде до тілесного образу, що певним чином виглядає (цит. за Мордас, 2011). Споглядаючи в дзеркало, дитина отримує досвід: «Я один є причиною того, що я зараз бачу».

Психоаналітичні психосоматичні теорії представлені в роботах Дж. Макдугалл та Д. Анзйо. Дж. Макдугалл (Макдугалл, 2007), досліджуючи питання психосоматичних розладів, приходять до висновків, що вони є варіацією реакції дитини на ігнорування матір'ю сигналів, що їй надсилаються. Мова йде про внутрішній конфлікт, що не доходить до символізації, а отже не може бути компенсований якимось інакше (зміщення, сновидіння тощо). Особливої уваги заслуговує запропонована авторкою ґенеза комунікації дитини з матір'ю, що розподіляється на 2 фази:

I) тілесна комунікація (а) дитина та матір – одне ціле; б) поступова диференціація матір – тіло – психіка; в) прагнення до сепарації; г) поява перехідного об'єкта; д) ускладнення перехідного об'єкта);

II) мовна комунікація (а) використання слова «мама» у ситуації небезпеки без її близькості; б) повне витіснення бажання відмовитись від ідентичності на користь єдності з матір'ю).

У цьому контексті Д. Анзйо (Анзйо, 2011), розвиваючи ідеї Я-шкіри, описує її функції, беручи за основу специфічно фрейдівський принцип: будь-яка психічна функція розвивається за допомогою опори на тілесну функцію, діяльність якої переміщується в психічну площину. Автор виокремлює 8 функцій, порушення будь-якої з них призводить до порушень розвитку психічного (підтримка, контейнування, захист, індивідуалізація, інтерсенсорність, оплот сексуального збудження, дібідо-перезарядка, відображення образу зовнішньої реальності). Окрім цього, Д. Анзйо наголошує на тому, що ті чи інші проблеми зі шкірою можуть приносити свої відбитки на психічному апараті, але це працює і в зворотному напрямку: стан шкіри демонструє стан суб'єкта (починаючи з короткотривалого почервоління обличчя при відчутті сорому до хронічних

алергічних реакцій, про що свідчать деякі дослідження, див. напр. (Khan, 1969)).

Висновки. Тілесне Я у психоаналітичних теоріях є психічною протоінстанцією, яка уможливорює розвиток Я та психічного апарату загалом. Ґенезу її формування детально розкрито через низку психоаналітичних концепцій:

1. У руслі структурної теорії тілесне Я розвивається з Я-шкіри та надалі трансформується в Я у психічному плані. У цьому неабияке значення має стадія дзеркала, на якій дитина привласнює собі власне тіло у вигляді образу та відчуває свою тілесність як сенсорну даність.

2. Розвиток тілесного Я в руслі психосексуальної теорії обов'язково спирається на запропоновані З. Фрейдом та Ж. Лаканом ідеї потягів: орального, анального, голосового та зорового, а також невіддільно пов'язаний з операцією кастрації, під якою розуміється процес давання суб'єкту знання про те, що здійснення бажання в первісній формі з цього моменту заборонено Законом. Так, кожна фаза психосексуального розвитку закінчується відповідною кастрацією, що є необхідною умовою нормального розвитку тілесного Я.

3. У руслі теорій формування об'єкта тіло виступає першим майданчиком, на якому розгортаються сенсорно-перцептивні враження, придатні для утворення перших психічних репрезентацій об'єкта: грудей, матері, а пізніше – інших. Завдяки цьому Я не капсульоване, а вступає у стосунки з різними об'єктами світу не-Я та розвиває свою внутрішню розгалуженість. Неможливість такої зустрічі з іншим тілесно, тобто в умовах відсутності реакції з боку оточення на проявлене дитиною через тіло страждання, стає на заваді інтеграції Я та можливості будувати об'єктні стосунки надалі. У руслі теорії формування психічного також наголошується на тому, що конфлікт між психікою та оточенням у разі відсутності реакції перетворюється на конфлікт між психікою та тілом. Більш конкретизовані варіації наслідків цього викладені в психоаналітичних наробках психосоматичних захворювань.

Надалі планується дослідити тілесні аспекти Я тоді, коли тілесність і життя потягів втрачають свою стійку структуру, тобто в підлітковому віці. Особливе зацікавлення в цьому викликає питання того, як саме цей процес відбувається в осіб, що мають ті чи інші проблеми з функціонуванням чи сприйманням тіла.

Література:

1. Абрахам К., Гловер Э., Ференци Ш. Классические психоаналитические труды. Москва : Когито-Центр, 2009. 224 с.
2. Анзё Д. Я-Кожа. Ижевск : ERGO, 2011. 302 с.
3. Винникот Д. Семья и развитие личности. Мать и дитя. Екатеринбург : ЛИТУР, 2004. 400 с.

4. Дольто Ф. Бессознательный образ тела. 2006. URL: <https://www.twirpx.com/file/2527046/> (дата звернення: 04.03.2020).
5. Дольто Ф. На стороне подростка. Екатеринбург : Рама Паблишинг, 2010. 423 с.
6. Кляйн М. Зависть и благодарность. Исследование бессознательных источников. 1997. URL: <https://www.twirpx.com/file/2602915> (дата звернення: 04.03.2020).
7. Лакан Ж. Семейные комплексы. 1938. URL: <https://www.twirpx.com/file/3060796> (дата звернення: 04.03.2020).
8. Лакан Ж. Стадия зеркала как образующая функцию Я. 1966. URL: <https://psychic.ru/articles/modern/modern64.htm> (дата звернення: 04.03.2020).
9. Мазин В. Введение в Лакана. 2004. URL: <http://flibusta.is/b/103685> (дата звернення: 04.03.2020).
10. Макдугалл Дж. Театры тела : психоаналитический подход к лечению психосоматических расстройств. Москва : Когито-Центр, 2007. 215 с.
11. Мордас Е.С. Особенности аффективного развития детей раннего возраста 2011. URL: https://psyjournals.ru/sociosphera/2011/n3/46808_full.shtml (дата звернення: 04.03.2020).
12. Оланье П. Рождение тела. 2017. URL: <https://www.twirpx.com/file/2172969> (дата звернення: 04.03.2020).
13. Туркова Д.М. Вікова динаміка розвитку тілесного Я. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2017. № 3. С. 235–243.
14. Туркова Д.М. Моделі розвитку тілесного Я особистості. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. Вип. 46. С. 374–393.
15. Хомуленко Т.Б. Методика проективної діагностики тілесного Я. 2016. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/nvkhpr_2016_5%282%29__9.pdf (дата звернення: 04.03.2020).
16. Ференци Ш. Ступени развития чувства реальности. *Теория и практика психоанализа*. Москва : Университетская книга, 2000. С. 49–64.
17. Фрейд З. Влечения и их судьба. 1999. URL: <https://www.twirpx.com/file/676722> (дата звернення: 04.03.2020).
18. Фрейд З. Заметки об одном случае невроза навязчивости. 1909. URL: <https://psychic.ru/books/book25.htm> (дата звернення: 04.03.2020).
19. Фрейд З. О нарциссизме. *Очерки по психологии сексуальности*. Минск : Попурри, 2003. С. 117–145.
20. Фрейд З. Три очерка по теории сексуальности. *Психология бессознательного*. Москва : Просвещение, 1990. С. 123–201.
21. Фрейд З. Характер и анальная эротика. 1908. URL: <https://freudproject.ru/?p=567> (дата звернення: 04.03.2020).
22. Фрейд З. Я и Оно. Москва : Астрель, 1990. 56 с.
23. Blos P. The Initial Stage of Male Adolescence. *The Psychoanalytic Study of the Child*. 1965. № 20 (1). P. 145–164.
24. Jones E. Hate and anal erotism in the obsessional neurosis. *Papers on Psycho-analysis*. 1913. P. 540–548.
25. Kahn J.P. Allergic children: their psyche and skin. *Postgrad. Med*. 1969. № 45 (2). P. 149–152.
26. Lesourd S. Adolescences... Rencontre du féminin. *Èrès*, 2002. 240 p.
27. Lesourd S. La construction adolescente. *Èrès*, 2013. 248 p.
28. Salamon G. The Bodily Ego and the Contested Domain of the Material differences. *A Journal of Feminist Cultural Studies*. 2004. Vol. 15. № 3. P. 95–122.
29. Kafka E. On the Development of the Experience of Mental Self, the Bodily Self, and Self Consciousness. *The Psychoanalytic Study of the Child*. 1971. № 26:1. P. 217–240.
30. Smith J. Bodily Awareness, Imagination and the Self. 2006. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0378.2006.00243.x> (дата звернення: 04.03.2020).
31. Velykodna M. Le corps comme garantie pour l'Autre. *XIX Семинар Фрейдова поля в Україні «Ребенок-объект, ребенок-субъект», г. Симферополь, АР Крым, 20–21 апреля 2013 г.* P. 87–94.

Deputatov V. O. Psychoanalytical approach to understanding the genesis of the Bodily-Ego development

The article highlights key theories and concepts that help to expand the idea of the genesis of the Bodily Ego development: structural theory of the psyche, psychosexual theory, the concept of castration, the theory of the object formation, the theory of psychic development, the idea of a mirror stage, psychoanalytical psychosomatic elaborations. The logics of transformation of the psychic structure from the Ego-skin through the Bodily Ego to the Ego and the unconscious body-image is described. The significance of symbolic castration and a mirror stage in psychic development in association with a body is lined up. Theories of object formation in relation to the functioning of body are described. In addition, relationships with one's body for the development of the whole psyche on examples of disorders of Ego-skin are outlined. In the psychoanalytic theories the Bodily Ego is a psychic proto-instance which takes part in the development of the Ego and the whole psychic apparatus. The genesis of Bodily Ego development is revealed in details through a row of psychoanalytic concepts.

Structural theory of the psyche stands that Bodily Ego develops from Ego-skin and then transforms to the Ego. The significant role of the mirror stage in this process is described. Psychosexual theory states that Bodily Ego bases on the functioning of drives and operation of symbolic castration. The theory of object formation states that the body is the first area of sensory-perceptual impressions which enable the first representations of the object: a breast, a mother and later – others. Lack of response to the child's utterance through the body and by body causes obstacles for Ego integration and for opportunities to build further object relations. Theories of psychic formation state that conflict between the psyche and the environment that has been ignored transforms to the conflict with one's body. That has lots of consequences that are outlined in the psychoanalytical psychosomatic elaborations.

Key words: *body-image, unconscious body-image, psychosomatics, psychoanalysis, mirror stage, Bodily Ego, symbolic castration, Ego, Ego-skin.*